

JEVREJI U BEOGRADU

Rezime

Jevrejska zajednica u Beogradu delila je gorku sudbinu našeg glavnog grada i njen položaj, kroz istoriju, predstavljao je indikator položaja našeg društva, kako na međunarodnom tako i na dnevno-političkom polju. Balkan je za Jevreje često predstavljao solidno sklonište od brojnih progona, ali, ne manje često, mesto življenja i njihovih progonitelja. U brojnim migracijama, od Iberijskog poluostrva do naseljavanja Izraela, Jevreji su često prelazili Balkan, zadržavajući se na njemu duže ili kraće; određeni broj ostao je zauvek na ovim prostorima čineći malobrojnu ali značajnu etno-konfesionalnu skupinu. Danas Beograd predstavlja bledu tačku na geografskoj mapi jevrejske dijaspore, a njegovi Jevreji su jedva приметni. U ovom radu pokušaćemo da ukažemo samo na neke faktore koji utiču na nepovoljan položaj Jevrejske zajednice u Beogradu.

Ključne reči: *Jevreji, Beograd, migracije, pozicija jevrejske zajednice.*

Judaizam (osnovne naznake)

Na saboru u Javneu (lat. *Jamnia*), oko 90. godine n. e., jevrejski učenjaci, rabini, izdvojili su ukupno 24 knjige napisane na hebrejskom jeziku, čime je usmeno duhovno stvaralaštvo jevrejskog naroda pažljivim odabirom preraslo u kanonizovano učenje, tj. hebrejsku Bibliju – *Tanah*. Kasnije nazvana *Masoretski tekst*,¹ standardizovana jevrejska Biblija sastoji se od Pet knjiga Mojsijevih (Petoknjžje, Zakon, Nauk, hebr. *Tora*), osam knjiga Proroka (heb. *N'viim*) i jedanaest knjiga Svetih spisa (heb. *K'tuvim*). Vremenom, javlja se potreba za sve kompleksnijim sistemom običajno-pravnih normi pa dolazi do postepenog razvoja novih propisa (heb. *halaha*) koji su morali imati osnovu u tekstovima Tanaha. Pojava *Mišne* (učenje, hebr.), kao dopune biblijskih kanona, kao i stvaranje njene «šire verzije» *Gemare* (učiti, primiti predanje, hebr.), čine korak dalje u konsolidaciji jevrejskog etnosa. Mišna i Gemara zajedno čine zbornik jevrejskog zakonodavstva – *Talmud*, koji, zajedno sa Tanahom, sačinjava osnovu jevrejskog načina života, celokupnog sistema vrednovanja i poimanja stvari i odnosa.

¹ Naziv *Masoretski tekst* jevrejska Biblija dobila je po učenjacima, masoretima, koji su u srednjem veku prepisivali i redigovali religijsko štivo. O tome, kao i Svetom pismu uopšte, videti Vukomanović, M., *Rano hrišćanstvo od Isusa do Hrista*, Čigoja, Beograd 2003 (str. 21 i dalje).

Razaranje Drugog Jerusalimskog Hrama (28. VIII 70), uz pad tvrđave Masade, predstavlja repernu tačku u istoriji jevrejskog naroda i, svakako, stožerni trenutak u stvaranju dijaspore (hebr. *galut*) koja od toga perioda predstavlja sudbinu judaizma i sledbenika Tanaha i Talmuda. Raseljavanjem su vremenom formirane dve velike demografske celine koje su, u različitim geografskim, istorijskim i kulturnim okruženjima, stekle i svojstvene obredne specifičnosti i znatne jezičke razlike. *Aškenazi* se raseljavaju pretežno po zemljama centralne i istočne Evrope. Imenica Aškenaz datira iz ranog srednjeg veka, kada su jevrejski pisci zemlju, jezik i narod Nemačke označavali ovim imenom (Verber, 2002: 114). Istorijski vezani za ove prostore, Jevreji koji su poreklom sa nemačkog govornog područja prisvajaju naziv Aškenazi kao, prvenstveno, prostornu i jezičku odrednicu. Aškenazi su donedavno govorili jidiš (rani srednjovekovni srednjevisokonemački jezik sa kasnijim dodacima hebrejskih i slovenskih reči), a i danas većina njih na drugi način čita neke samoglasnike hebrejskog i aramejskog jezika, i jedan suglasnik u molitvama (Verber, 2002: 114). *Sefardi* su Jevreji poreklom s Pirinejskog poluostrva. Španija se još u Talmudu naziva Ispamija, a u ranim srednjovekovnim jevrejskim izvorima spominje se naziv Sefard. Nakon vekovnog života na Iberijskom poluostrvu, Jevreji 1492. godine bivaju prognani iz Španije i Portugalije i raseljeni po Severnoj Africi, Mediteranu i tadašnjim oblastima Otomanskog carstva.² U svojim obredima i učenjima sačuvali su hebrejski, ali i izgovor aramejskog jezika, veoma blizak starom jeziku koji se govorio još u jevrejskoj državi, pre rimskog osvajanja. Govorni jezik Sefarda bio je hudeoespanjol ili ladino (pretklasični španski jezik sa kasnijim dodacima hebrejskih i aramejskih reči) (Verber, 2002: 115). I jedni i drugi pisali su hebrejskim pismom, a razlike u opštoj spoljnoj pojavi, obrednim postupcima, kostimima itd., ne zadiru u dublje slojeve jevrejskih običajnih sistema i životnog ciklusa Jevreja.

Ostaci materijalne kulture i natpisi na nadgrobnim spomenicima ukazuju da su u antičkom periodu, pod rimskom vlašću, Jevreji živeli na području Makedonije (u Stobima), Slavonije (u Mursi kod Osijeka) i Dalmacije (u Saloni kod Splita).³ Jevreji su Balkan naseljavali u više imigracionih talasa tokom dužeg vremenskog razdoblja. Aškenazi se na Balkan doseljavaju sa područja Habsburškog carstva. Prvo naseljavaju Sloveniju, odakle su proterani početkom XVI veka, a kasnije najviše Aškenaza živi na području Vojvodine, Slavonije i Hrvatske, gde su se doselili krajem XVIII veka i, u većem broju, tokom XIX veka. Sefardi, nakon progona iz Španije i Portugalije, utočište uglavnom nalaze na teritoriji tadašnje Otomanske imperije, koja je već dominirala Balkanom. Svoje zajednice osnovali su na teritoriji Makedonije, Srbije, Bosne i u Dalmaciji (Dubrovnik i Split). Sefardi i Aškenazi su na Balkanu živeli u zasebnim zajednicama, imali su

² Padom Granade 1492. godine, poslednjeg uporišta Mavara, Jevreji su pred naletom inkvizicije (rokonkviste) bili prinuđeni da napuste Iberijsko poluostrvo. Sefardskih zajednica ima i u Holandiji i Engleskoj.

³ *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd 1992, str. 328.

zasebne sinagoge i druge institucije. Razlikovali su se po kostimu, običajima i odnosu prema sredini u kojoj su živeli, ali i sredina je ove dve skupine Jevreja različito percipirala. Sefardi, koji se naseljavaju već od XVI veka, prihvaćeniji su od Aškenaza, koji uglavnom dolaze u XIX veku. Vremenska i prostorna prisutnost "stranaca" svakako je osnova ove razlike u percipiranju iste konfesionalne i etničke zajednice.

Jevrejska zajednica u Srbiji

Pod pritiskom uticajne Izraelitske alijanse (*L' Alliance Israélite Universelle*)⁴ ugovor koji je potpisan na Berlinskom kongresu 13. jula 1878. godine, a koji je obezbeđivao državnu nezavisnost Srbije, sadržao je odredbe koje su proklamovale i obezbeđivale ravnopravnost Jevreja u Srbiji.⁵

Naročito u periodu turske vladavine, ali i nakon njihovog odlaska sa naših prostora, jevrejski trgovci, zahvaljujući jakim poslovnim vezama širom Evrope, predstavljali su glavne nosioce evropske kulture u Beogradu i Srbiji. Prema prvom potpunije izvršenom popisu stanovništva u Srbiji, 1834. godine, Jevreja je bilo oko 2.000 (Perić i Stanić, 1992: 279).

Sticanjem autonomije Srbije 1830. godine i proglašenjem kneza Miloša za naslednog kneza, Jevreji su u građanskim odnosima tretirani kao i Srbi. U periodu njegove vladavine Jevreji stiču vidnu političku, ekonomsku i kulturnu emancipaciju. Međutim, neodređenost njihovog položaja i povlastice koje su iz toga proizlazile, povremeno su smetale srpskom stanovništvu, prvenstveno iz ekonomskih razloga. Pritisak srpske javnosti, naročito u unutrašnjosti Srbije, i brojne žalbe iz Šapca i Smedereva, naišli su na odjek s vrha dolaskom na vlast ustavobranitelja, koji su ustoličili kneza Aleksandra Karađorđevića. Usledila je najradikalnija uredba, 1846. godine, kojom je Jevrejima zabranjen svaki dalji boravak u unutrašnjosti zemlje, kao i posedovanje nepokretnosti. Obespravljeno je potrajalo do povratka kneza Miloša, 1859. godine, tj. do Ukaza o ravnopravnosti građana. Dolaskom na vlast kneza Mihaila ponovo jača antijevrejska kampanja: nakon proterivanja 60 jevrejskih porodica iz unutrašnjosti Srbije, dolazi i do tragičnih incidenata u Šapcu, 1865. godine, što dovodi do energične intervencije diplomatskih predstavnika velikih sila, koji prisiljavaju kneza Mihaila Obrenovića da ukine odredbe o zabrani naseljavanja Jevreja u unutrašnjosti zemlje.

⁴ Izraelisku alijansu osnovao je 1860. godine tadašnji francuski ministar pravde A. Cremieuh sa ciljem da se ostvari emancipacija građanskih prava Jevreja u evropskim zemljama.

⁵ U Evropi, Jevreji su građansku emancipaciju prvi put ostvarili u Francuskoj, za vreme Revolucije, kada je Narodna skupština, septembra 1791. godine, donela zakon kojim je oko 50.000 francuskih Jevreja dobilo slobodu. Napoleon je nakon toga u svim osvojenim evropskim zemljama sproveo građansku i političku emancipaciju Jevreja, mada je u mnogim zemljama ona bila kratkog daha.

Diktatom i uz kontrolu međunarodne zajednice Jevreji su, prema odlukama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, naročito članovima 34 i 35 potpisanog međunarodnog ugovora, konačno ostvarili svoja građanska i politička prava, koja su deset godina kasnije i zvanično zakonski regulisana.

Danas postoji devet jevrejskih opština u Srbiji: Beograd, Novi Sad, Subotica, Pančevo, Zemun, Sombor, Niš, Zrenjanin i Kikinda. Prištinska jevrejska opština je iseljena pod pritiskom Albanaca, a skoro svi Jevreji iz ove opštine doselili su se u Beograd.⁶ U Srbiji postoji oko 3.300 članova jevrejskih opština, dok popis iz 2002. godine pokazuje da je broj deklarisanih Jevreja u Srbiji (bez Kosova) samo 785.

Jevrejska zajednica u Beogradu

Zahvaljujući vrednoj aktivnosti ljudi iz Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, danas raspoložemo obiljem podataka i informacija o jevrejskoj zajednici na ovim prostorima. Muzej raspolaže velikim arhivom dokumenata nastalim vekovnim delovanjem jevrejskih opština i drugih jevrejskih institucija na ovim prostorima. Na žalost, veliki deo dokumenata uništen je tokom holokausta, ali dobar deo sačuvanog dostupan je u ovoj instituciji. Od svoga osnivanja Muzej se bavi i izdavačkom delatnošću, koja obuhvata časopise, sa studijama i naučno-istraživačkim tekstovima koji se odnose na istoriju Jevreja na tlu bivše Jugoslavije, dvojezični bilten *Jevrejski istorijski muzej*, sa informacijama o svom radu, kao i kataloge koji prate tematske izložbe. Zahvaljujući ovoj instituciji omogućeno je temeljno i studiozno upoznavanje jevrejske zajednice; ona nesumnjivo predstavlja veoma značajan kulturni kapital Beograda i Srbije.

Jevrejski istorijski muzej nalazi se u zgradi Saveza jevrejskih opština Jugoslavije⁷ u ulici Kralja Petra 71a, zgradi koja danas predstavlja jednu od najznačajnijih institucija Jevreja u Srbiji. Na prvom spratu zgrade nalazi se Jevrejski istorijski muzej, na drugom spratu nalazi se Jevrejska opština Beograd, kao i hor "Braća Baruh", dok se na trećem spratu nalaze prostorije Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i kancelarija rabina. Zgrada je podignuta 1928. godine, a pored pomenutih institucija u njoj su smeštene i biblioteka i humanitarna apoteka.

Uprkos prisutnom uverenju da Jevreji na ovim prostorima žive još od doba jevrejske države,⁸ tj. pre Kelta, osvrnućemo se na neke značajne periode skorijeg doba. Jevreji u Beogradu imaju etničku koloniju u XIII i XIV veku, a

⁶ "Beg od novog holokausta", *Glas javnosti*, 1. 9. 2003.

⁷ Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije osnovan je 1920. godine i tada je okupljao 117 lokalnih organizacija (jevrejskih opština) od kojih su 12 činile zasebnu organizaciju ortodoksnih Jevreja.

⁸ Održivost ovog uverenja često se argumentuje time da je stari običaj da se u sinagogi Jevrejske opštine u Beogradu za praznik Purim čita priča o Esteri, običaj koji propisuje Mišna samo za jevrejsko stanovništvo tvrđava koje su postojale još u vreme jevrejske države.

pretpostavlja se da potiču iz unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, tačnije iz većih trgovačkih gradova Grčke i Bugarske u kojima su imali sređene verske institucije. Krajem XIV i početkom XV veka veliki broj Jevreja u Beograd stiže iz srednje Evrope, naročito iz Ugarske.

Na poziv solunskog rabina Sefartija, upućen Jevrejima u Evropi (tzv. "Sefartijev proglas" iz sredine XV veka), veliki talas Jevreja iz Nemačke i Ugarske hrli u Solun i Carigrad jer im je u Turskoj, kojoj nedostaju trgovci i zanatlije, obećana građanska sloboda. Odatle su mnogi, prateći osmanlijsku invaziju, ponovo došli do Beograda, i tu ostali.

Nakon masovnog progona sefardskih Jevreja 1492. godine iz katoličke Španije, sultan Bajazit II upućuje poziv svim Jevrejima da se nastane u Turskoj, gde god žele. Za kratko vreme svi važniji trgovački gradovi u Carstvu, naročito Solun i Carigrad, postali su krcati Sefardima. Oni su tu odmah obrazovali zasebne verske opštine i brižljivo čuvali španski jezik, donete običaje i obrede.

Padom Beograda u turske ruke, 1521. godine, počinje doseljavanje španskih Jevreja iz unutrašnjosti Balkana. Zahvaljujući zaštiti sultanovih upravnika Beograda, nastupa prosperitetni period u životu španskih Jevreja. Savsko jevrejsko naselje premešteno je na drugu stranu bedema, blizu prostranije dunavske obale (tur. "jalije"), a kao mogući razlog navodi se velika kuga iz 1643. godine, koja je u Beogradu pokosila mnoštvo stanovnika.

Sefardski Jevreji vremenom uspostavljaju kulturnu i konfesionalnu dominaciju nad domicijalnim Jevrejima, tako da španski jezik postaje jezik svih beogradskih Jevreja, a osnovne delatnosti predstavljali su trgovina, zanatstvo i bankarstvo.

Nakon austrijskog zauzimanja Beograda 1688. godine, skoro svi Jevreji proterani su u zarobljenički logor u Nikolsburg u Moravskoj, da bi posle Karlovačkog mira, 1699. godine, preživeli Jevreji, koji su se vratili u Beograd, zatekli porušene sinagoge, školu, i opštinu (Jovanović, 1992: 117).

Ponovnim zauzimanjem Beograda 1717. godine, Austrijanci među 5.000 stanovnika zatiču samo oko 250 Jevreja. Evgenijevom linijom grad je podeljen na Nemački (Dunavski) i Srpski (Savski) Beograd (Jovanović, 1992: 117). Jevrejsko naselje, ili, preciznije, enklava,⁹ pripalo je periferiji nemačkog dela; u njemu su se nastanili doseljeni katolici nemačkog i drugog porekla. Sledi iseljavanje španskih Jevreja, ali brojno stanje održavaju doseljeni "nemački Jevreji", mahom iz Požuna, Manhajma i Praga. Doseljenici su smešteni u stari han (Jenihan) koji se graničio sa dvorištem "turskih" Jevreja (ti davno doseljeni

⁹ Enklava je naselje u kome stanuju pripadnici etničke manjine. Reč je urbanoj segregaciji, tj. prostornom izdvajanju jedne društvene grupe zbog rasnih, religijskih, etničkih, kulturnih, socijalnih i drugih razlika. Vremenom, segregacijom je počelo da se naziva svako dobrovoljno ili prinudno prostorno izdvajanje jedne grupe: to je teritorijalizacija religijskih i etničkih razlika u urbanom prostoru.

Sefardi nazivani su i "beogradski Jevreji"). Jevrejski kvart¹⁰ činile su dve veće zgrade, Jenihana i Abhehama, a sve molbe za dobijanje prava na nepokretnu imovinu i mesto za sinagogu odbijane su.

U to vreme postojale su dve veroispovedne opštine: sefardska i aškenaska. Jevreji su predstavljali najpismeniji deo stanovništva Beograda: osim znanja španskog i nemačkog, odlično su znali i srpski pa su svoje molbe i žalbe austrijskoj vlasti često umeli da sastavljaju na srpskom jeziku i to ćirilicom.

Vraćanjem turske uprave, Aškenazi su, zajedno s Austrijancima, 1739. godine mahom napustili varoš. Ojačana je, zauzvrat, Sefardska opština brojnim doseljenicima iz Turske. Znak porasta jevrejskog stanovništva u Beogradu sredinom XVIII veka svakako je bilo i osnivanje prostranog sefardskog groblja na Paliluli.¹¹ Veliki broj sefarda preseljava se i u Zemun, a jevrejski kvart na Jaliji se povećavao izgradnjom novih kuća, nicanjem novih dućana, zanatskih radnji i zauzimanjem još nekoliko dućana bliže Dorćolu.

Austrijsko-turski rat 1788-1791. doneo je, opet, veliki talas migracija koji je zakačio i Jevrejsku mahalalu. Veliki broj Sefarda otišao je sa Turcima, ostali su krenuli preko Save i Dunava, prema Temišvaru, Pešti i Beču, ili barem u Zemun. Prepoznajući suštinu najnovijeg rata i težnje srpskih frajkora koji su se svojski borili na strani Austrijanaca da zauvek zbace turski jaram, Jevreji koji su ostali u Beogradu počeli su i sami materijalno pomagati Srbe. To im se kasnije osvetilo. Austrija je smenom vladara promenila svoj stav prema Istočnom pitanju: povlači svoje trupe iz Srbije a Beograd ponovo prepušta Turcima, koji se svete saradnicima Srba.

Srpski ustanici 1806. godine upadaju u beogradsku varoš; u izgedima i pljačkama koje su pratile završetak borbi teško je stradala unutrašnjost sinagoge, po svoj prilici tada jedine u Beogradu. Većina Jevreja proterana je ne samo iz Beograda nego iz cele Srbije – oni su uglavnom raseljeni po Sremu i Bosni, a predstavljali su pravu retkost u Karađorđevom Beogradu.

Nakon Drugog ustanka, 1815. godine, i stvaranja poluautonomne Srbije Miloša Obrenovića, jevrejska mahalala ponovo je oživela brojnim doseljenicima iz Sofije, Bitolja, Bukurešta, Rusije, i povratnicima iz progonstva. Među njima se našao i priličan broj Zemunaca, iako su tamo, u međuvremenu, osnovali novu sefardsku opštinu i stekli dobre uslove za život.

¹⁰ Jevrejski kvart—enklavu, mahalalu (kvart, ar.) Turci su pogrdno nazivali "čifutana", od persijsko-turskog *Čefud*, čifut i han. Ime potiče od čifuthane, jevrejske velike kružne kuće na dva sprata u kojoj je stanovalo 800 Jevreja.

¹¹ Datiranje Jevrejskog groblja na Paliluli još uvek nije precizno utvrđeno. Pretpostavlja se da je ono nastalo u prvoj polovini XVII veka, pa čak i ranije, ipak, ono što je sigurno jeste da se njegovo kontinuirano postojanje može pratiti preko planova Beograda izrađenih tokom XVIII i XIX veka. Jevrejska crkveno-školska opština u Beogradu je 1888. godine kupila zemljište u tadašnjoj Grobljanskoj ulici (danas Ruzveltova ulica) i time zasnovala Novo jevrejsko groblje, koje i danas služi svojoj nameni. Preko puta ovog sefardskog groblja, a u okviru beogradskog Novog groblja, nalazi se i aškenasko groblje.

Od 1813. godine, kada je vraćena puna turska uprava, postojali su u Beogradu mnogi Jevreji, pridošli s Turcima i zaposleni u državnoj službi kao administrativni činovnici. Na tim mestima ostali su do 1824. godine, kada su, zarad proširivanja srpskih prava, zamenjeni hrišćanima i priključeni običnom jevrejskom stanovništvu. Takođe, posle 1813. godine, a naročito posle 1815. godine Jevreji su se nalazili u još nekim varošima Srbije (Šabac, Smederevo, Požarevac...), gde su živeli do početka Prvog ustanka. Kao što su tada bili lojalni turski podanici, tako su se i od 1815. godine prilagođavali novim prilikama.

Beogradski Jevreji, sada uglavnom sefardskog porekla, potpuno su se pribrali u novonastaloj situaciji i brzo uspostavljali svoje verske institucije. Najpre su obnovili i popravili oštećenu sinagogu, a u septembru 1819. godine, uz proslavu Nove godine po hebrejskom kalendaru, ona je i svečano otvorena. Crkvena opština nastavila je da funkcioniše starajući se o svemu: sinagogi, školi, sirotinji i interesima svih jednovernika.

Jevreji su 1824. godine, fermanom prispelim iz Carigrada, isključeni iz svake službe carske, a na njihovo mesto postavljeni su Srbi. Nastavili su da se, posle toga, bave trgovinom i zanatstvom. Iako su, kao najpismeniji i najkulturniji deo beogradskog stanovništva bili ujedno i najkompaktnija etnička i konfesionalna grupa, njihov socijalni sastav bio je veoma različit.

Sefardi su počeli sa kućama, radnjama i bakalnicama da se izvlače iz kvarta bliže samom Dorćolu (tj. raskršću današnjih ulica Cara Dušana i Kralja Petra; "dort-jol", turski, znači: četiri puta, četiri čoška) i naviše prema Zereku, mešajući se s Turcima i hrišćanima u nekim beogradskim mahalama. Ipak su, za razliku od drugih težili da se drže izolovano: i etnički i teritorijalno i celokupnim svojim socijalno-ekonomskim i kulturnim životom, nemajući ambicije da utiču na život i navike ostalih Beograđana. Bili su krajnje odani svojoj veri i tradicijama (muškarci Jevreji su obavezno nosili brade kao svoju nacionalnu odliku), imali su zasebne mesarnice, zbog specifičnog načina ishrane, svoja kupatila, lokale za ishranu i mesta za sastanke.

U Beogradu je 1834. godine bilo manje od 1.500 Jevreja. Broj svih beogradskih stanovnika tih godina je, zbog odlaska Turaka, spao na oko 20.000. Osam godina kasnije zabeleženo je da ih je 1.724 (7% od ukupnog broja stanovnika). Znatnu većinu činili su Sefardi, dok je u Aškenaze spadalo svega oko 200 duša (Jovanović, 1992: 124).

Pogođeni uredbom iz 1846. godine, koja je Jevrejima zabranjivala stanovanje u unutrašnjosti Srbije, stotine Jevreja iz Šapca, Smedereva i Požarevca morali su na brzinu likvidirati svoju imovinu i, hteli - ne hteli, nagrnuti u Beograd. U Beogradu je zato došlo do opšteg zagušenja, a opština i humanitarne ustanove, preopterećene sirotinjom kojoj nisu mogli izaći u susret, obratile su se jevrejskim opštinama u Evropi za pomoć. Odlaskom mnogih u Peštu, Beč, Pariz, London, gde su im saplemenici nalazili posao i zaradu, proćuo se nepopularan čin beogradskih vlasti. Pošto je za ovima otišao i

priličan broj prestoničkih Jevreja, beogradska opština je, savlađujući ovu buru, i materijalno i brojno opala.

U toku druge vladavine kneza Miloša Jevreji su činili 10,4 % beogradske populacije. U istom periodu novi politički momenti uticali su na dalju ogromnu promenu u etničkoj strukturi Beograda.

Usled burnih srpsko-turskih događaja 1862. godine, broj Jevreja je znatno opao ponovnim preseljavanjem mnogih porodica u Zemun. Prvih godina po konačnom odlasku Turaka iz varoši i predaje tvrđave u ruke srpskoj upravi (1867) zapažen je jači priliv obeju grupa stanovništva (sefardske i aškenaske) u prestonicu izmenjenog lika. Na njenim prilazima više nije bilo bedema i varoških kapija, a na njenom tlu nije bilo nekadašnjeg orijentalnog daha i podele varoši po etničkim zonama. Prestala je da važi i međa između varoši i utvrđenja, kao dveju izdvojenih celina, a ceo Beograd je u političkom, administrativnom, etničkom i demografskom smislu postajao jedinstveno naselje, s heterogenom etničkom i konfesionalnom strukturom. Uoporedo s ovim nastale su i krupne socijalno-ekonomske promene u populacionoj strukturi grada. Beogradska privreda doživljava snažan polet.

Jevreji, koji su sve ove promene preživeli grupisani na Dorćolu, počeli su, delom, i sami prelaziti u varoški i terazijski kvart, dok su se drugi mahom zadovoljavali proširenjem svoje mahale preko dotadašnjih turskih imanja i kuća. Jevrejska mahala je inače bila karakteristična po uskim krivudavim sokacima; Jevrejske kuće, pokrivene ćeramidom, a bolje ograđene zidom, ni po čemu se nisu razlikovale od turskih kuća sem što su u njima vladali primeran red i čistoća. Pored školske zgrade postojali su i opština, nekoliko kupatila (amama), duhovni sud i sinagoga. U školi je negovan španski jezik kao nastavni i izučavana je jevrejska književnost.

Posle oseka u 60-im dolazi do naglog priliva ove etničke grupe u 70-im i 80-im godinama XIX veka, tako da su u Beogradu ubrzo zauzeli drugo mesto po brojnosti. Dok je grad prekoračivao cifru od 50.000 žitelja, Jevreja je 1884. godine bilo 2.177, dok ih je 1890. bilo 2.729 (Perić i Stanić, 1992: 282-284).

U vreme Milana Obrenovića vršeno je prvo zvanično imenovanje beogradskih ulica (1872. godine), i tom prilikom dva najvažnija sokaka u Jevrejskoj mahali dobila su nazive Jevrejska i Mojsijeva ulica. Prva je, sa prekidom 1943-53. ostala do danas, da obeležava glavnu arteriju nekadašnjeg jevrejskog kvarta, dok se druga (poput same mahale) izgubila u urbanističkim rešenjima nakon Drugog svetskog rata.

U periodu koji sledi došlo je do skromnijeg priliva aškenaskih Jevreja u Beograd. Reč je, uglavnom, o bogatijim i obrazovanijim ljudima koji su službu i smeštaj nalazili u centru varoši. Odnosi između njih i sefardskih Jevreja sa Dorćola nisu bili nimalo dobri. Uz veliko protivljenje Sefarada, 1. oktobra 1869. godine osnovana je zasebna Aškenaska opština kao "Verzakoni skup aškenaskih Jevreja", sa statutom od 20 tačaka koje su predviđale ustanovljenje škole i bogomolje s "predgovornikom molitava". Nudeći Aškenazima da se koriste

zajedničkim ustanovama, španski Jevreji su nesumnjivo imali za cilj očuvanje jedinstva svog naroda, ali Uprava grada je, ne ulazeći u razloge, priznala postojanje i druge jevrejske opštine. Aškenaska opština je, po useljenju Narodnog pozorišta u novu zgradu (1869), uzela pod zakup dotadašnji lokal u Kosmajskoj ulici i pretvorila ga u sinagogu, koja je u njemu ostala do 1925. godine (jedna od kasnijih posledica ovih događaja bila je i odvajanje zasebnog, aškenaskog groblja). Pošto je nastavila da održava veze sa drugim opštinama u Austrougarskoj monarhiji, Aškenaska opština se, odmah po osnivanju, stavila pod zaštitu austrougarskog poslanika u Beogradu i tako ostala do posle Berlinskog kongresa 1878. godine. Odlukom ministra prosvete i crkvenih poslova od 10. decembra 1892., dodeljena joj je verska autonomija.

Jedan od značajnih događaja u skorašnjoj istoriji beogradskih Jevreja jeste postavljanje kamena temeljca za novu sinagogu u ulici Cara Uroša, 1907. godine. Kamen temeljac postavio je lično kralj Petar, a već naredne godine on je bio i na otvaranju sinagoge "Bet Jisrael". Ovaj značajni sefardski hram do temelja je srušen, tj. miniran, u Drugom svetskom ratu, a njegovu sudbinu podelilo je i pet šestina Jevreja nastanjenih u Beogradu.

Stradanje Jevreja u tri koncentraciona logora: Banjica, Topovske šupe i Sajmište, predstavlja najveću tragediju Jevreja na ovim prostorima tokom vekovnog postojanja. Nakon ratnog egzodusa sledi masovno iseljavanje u novoformiranu državu Izrael i osetan brojčani pad ove veoma značajne zajednice Beograda. Na kraju Jevrejske ulice na Dorćolu, mestu na kom su vekovima živeli beogradski Jevreji, danas postoji bronzana skulptura, delo vajara Nandora Glida, "Menora u plamenu" posvećena pomenutom stradanju Jevreja u Beogradu.

Sudeći po rečima rabina beogradske jevrejske opštine Isaka Asiela, u Beogradu ima oko 1.800 članova ove opštine. U ovaj broj uračunati su i bračni drugovi koji nisu Jevreji, tako da je taj broj verovatno manji. Jedna od naglašenih karakteristika članova Jevrejske opštine u Beogradu jeste veoma nepovoljna starosna struktura: preko 70% članova starije je od 65 godina. "Mladi ljudi su se u priličnoj meri iselili, ko je gde mogao da ode, jer nisu imali posao",¹² ali reč je, u stvari, o dugotrajnom iseljavanju od 1945. godine na ovamo.

Opšte poznata karakteristika izuzetne obrazovanosti Jevreja jasno je uočljiva i u Beogradu.¹³ Reč je o izrazito povoljnom obrazovnom profilu beogradskih Jevreja.¹⁴ "Kod Jevreja biti neuk je sramota, to je jedna od jevrejskih odlika." Za

¹² Intervju je obavljen 11. 8. 2003. godine, u 09:30, u zgradi Jevrejske opštine, u ulici Kralja Petra 71a. Svi dalji navodi bez posebne naznake, odnose se na pomenuti intervju.

¹³ Malo Beogradana zna da su veliki broj objekata u Beogradu (javnih ustanova, stambenih zgrada i sl.) koje svakodnevno koriste, posećuju, ili u njima stanuju, projektovani i izgradili baš Jevreji. Kao primer možemo navesti samo neke ustanove od velikog značaja za naš glavni grad: Hotel "Palas" (L. Talvi), Zadužbina Nikole Spasića, Zavod za izradu novčanica, Trgovačka akademija, Institut za istraživanje materijala, Opštinska štedionica (Najman Josif), Dom novinara (Tanjug; E. Vajsman), Opština Savski venac (Manojlović Milan-Miša) i brojne druge stambene i namenske zgrade.

¹⁴ Jevreji su prvi strani podanici Miloševe Srbije koji su izgradili novu školu, 1818. godine.

razliku od povoljne obrazovne strukture, socio-ekonomska je upadljivo loša, srazmerno starosnoj strukturi. Zahvaljujući pomoći Američke jevrejske organizacije nepovoljna ekonomska situacija beogradske zajednice nekako se konsoliduje.

Problem denacionalizacije u Jevrejskoj opštini u Beogradu veoma je aktuelan. Zgrada, koja se nalazi pored zgrade Saveza jevrejskih opština SCG, nekada je bila zadužbina Jevrejske opštine, o čemu svedoči i natpis koji se vidi sa ulice. Zgrada je već nekoliko puta promenila svoje vlasnike, a brojni apeli i protesti ljudi iz Jevrejske opštine nisu imali efekta. Čak ni zgrada u kojoj se nalazi Savez nije u potpunosti denacionalizovana: "Mi dole imamo jedan vatrogasni dom, to je jedno 200 kvadrata, da nam vrate to, to bi bilo divno. 'Ajde da razumemo, stanove možda nećemo ni dobiti, ali barem taj vatrogasni dom. Čak i ova sala dole koju imamo od opštine Stari Grad, to je sala Jevrejske opštine u zgradi, i tu imamo neku zakupninu, tu su nam malo izašli u susret, ali zakonski to još uvek nije rešeno. (...) Prvo ne razgovaraju o tome, drugo, oni nisu doneli ni zakon da se mi registrujemo kao verska zajednica, ...mi nismo pravno lice. Država će to morati da uradi, pre ili kasnije, zato što su zemlje u okruženju to manje-više uradile. Kako će to ići, videćemo, ali mislim da je ova vlast mogla barem da nas registruje kao pravno lice, mogli su taj zakon da donesu."

Reč - dve o antisemitizmu

Stepen prisutnosti i uticaja antisemitizma na Balkanu bio je različit u pojedinim entitetima i vremenskim periodima. U Srbiji polovinom XIX veka zabeležen je niz antisemitskih radnji: zabrana stanovanja Jevrejima u unutrašnjosti Srbije (1845-46), nasilje u Šapcu (1865), antijevrejski zakoni iz 1856. i 1861. godine, zatim regrutacija svih Jevreja u vojsku (1870) i sl. Nakon sticanja građanske ravnopravnosti, 1888. godine, srpska desnica obnavlja antisemitizam, a naponi beogradske jevrejske opštine, kao i Saveza jevrejskih opština da se zabrane novine koje propagiraju antisemitizam (npr. *Die Erwache*), kao i rasturanje *Protokola sionskih mudraca*, nisu davali nikakve rezultate.

Nakon što je 1920. godine na Zagrebačkom sveučilištu 340 studenata Medicinskog fakulteta putem peticije zahtevalo da se za Jevreje uvede upisna kvota, a da se sav "višak" jevrejskih studenata izbaci sa studija, ova inicijativa dobija i zakonsku regulativu 1940. godine, za vreme vlade Cvetković-Maček. Obavezna mera, na osnovu "Uredbe o upisu lica jevrejskog porekla", koja putem upisne kvote (*numerus clausus*) ograničava broj studenata Jevreja (0,5 % proporcionalno procentu u stanovništvu) primenjivana je i na Beogradskom i na Zagrebačkom univerzitetu. Osim ovog antijevrejskog zakona, postojali su i drugi zakoni koji su Jevrejima zabranjivali obavljanje izvesnih privrednih delatnosti, službu u određenim rodovima vojske i sl.

Posle Drugog svetskog rata, u prvim decenijama socijalističke vladavine, pored nekoliko desetina slučajeva antisemitizma ispoljenog na nivou individualne ekspresije antisemitskih predrasuda, objektivno je postojalo vrlo malo prostora za

ispoljavanje nekih antisemitskih akcija na nekom značajnijem nivou. Do ponovnog oživljavanja antisemitizma dolazi posle 1967. godine, kada je Jugoslavija prekinula diplomatske odnose s Izraelom. Veoma glasna i sve učestalija kritika Izraela u javnosti širom je otvorila vrata antisemitizmu kao pratećoj pojavi. Početkom 1971. godine u javnosti se ponovo rastura izdanje *Protokola sionskih mudraca*, a u štampi se sve češće pojavljuju članci koji otvoreno šire antisemitsko raspoloženje. Krajem osamdesetih, tokom devedesetih, pa i dan danas, i pored sudske zabrane, *Protokoli sionskih mudraca* i slični naslovi prodaju se na svim javnim mestima, i stalno se obnavljaju njihovi tiraži.

U saopštenju za javnost Saveza jevrejskih opština Jugoslavije istaknuto je da je, odlukom zamenika okružnog tužioca u Beogradu, odbijen zahtev da se privremeno oduzme celokupni tiraž antisemitskog pamfleta *Protokoli sionskih mudraca* i pokrene krivični postupak protiv prijavljenih lica. U saopštenju se takođe ističe da ovakva odluka "legalizuje pravo na iskazivanje antisemitskih stavova i štampanje antisemitske literature".¹⁵ Literatura o kojoj je reč otvoreno izaziva versku, etničku i rasnu netoleranciju i diskriminaciju, i predstavlja jedan od najopasnijih antisemitskih elemenata. Izdavanje literature poput *Protokola sionskih mudraca* i *Mein Kampf* u drugim evropskim zemljama je zakonski zabranjeno, a kod nas ne samo da se reprintuju pomenuta izdanja¹⁶ već postoje i izdavačke kuće, kao što je Ihtis (Ihthys), Hrišćanska knjiga, čija se jedna biblioteka zove "Judejci – zlotvori i bogoborci".¹⁷

Pošto su krajem 2000. godine, kao i tokom 2001. godine, u nekoliko navrata jevrejski objekti u Beogradu iscertani kukastim krstovima i pogrđnim antisemitskim grafitima, predsednik Saveza jevrejskih opština Aca Singer, ukazivao je na porast antisemitizma u Beogradu i Srbiji.¹⁸

Iako je zamenik predsednika Saveza jevrejskih opština SCG Aleksandar Gaon demantovao izveštaj posmatrača Saveta Evrope da u Srbiji postoji antisemitizam,¹⁹ nepunih godinu dana kasnije, prilikom obeležavanja dana oslobođenja Aušvica, u intervjuu za TV B92, Aca Singer je ukazivao na porast antisemitizma u Srbiji, naglašavajući da je očigledno "antisemitizam moguć i bez Jevreja".²⁰ Ocenjujući da u Srbiji ne postoji antisemitsko raspoloženje, Aca Singer je ukazao na sve učestalije pojedinačne antisemitske ispade i parole, kao i na preteće telefonske pozive i pisma koja je dobijao. Napominjući da do sada u Srbiji nije zabeležen nijedan fizički napad na Jevreje, ipak je istakao da učestalo

¹⁵ *Danas*, 17. 8. 2001.

¹⁶ Iako su *Protokoli sionskih mudraca* na ovim prostorima zakonom zabranjeni 1984. godine, od kraja osamdesetih do danas nekoliko puta su objavljivani, uglavnom kao reprint iz 1939. godine. O antisemitskoj literaturi, kao i uopšte o antisemitizmu na ovim prostorima više videti u: "Antisemitizam", *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje 1, Beograd, 2002.

¹⁷ *Vreme*, 14. 6. 2001, br. 545.

¹⁸ B92, 19. 4. 2001.

¹⁹ *Glas javnosti*, 29. 1. 2004.

²⁰ TV B92, 22. 1. 2005.

pojavljivanje antisemitskih izdanja stvara klimu koja "više škodi Srbiji nego Jevrejima", čiji je broj "simboličan". Takođe, krajem februara 2005. godine Komisija za praćenje antisemitizma, koja deluje u okviru Saveza jevrejskih opština, ukazivala je na razvoj "puzajućeg" antisemitizma.²¹ Sa stavom Saveza jevrejskih opština SCG saglasile su se i brojne nevladine organizacije,²² ali još uvek nije usledila adekvatna reakcija države i njenih organa.

Osnovu antisemitizma, koji je u Srbiji bio prisutan u periodu od polovine XIX veka do polovine XX veka, činila je slabost srpskih sitnih privrednih preduzetnika koji nisu bili u stanju da se nose sa snažnom jevrejskom privrednom konkurencijom. Moderni politički antisemitizam XX veka predstavlja model na osnovu koga se formirao fenomen etno-nacionalizma. Sopstveni identitet izgrađivan kontra-drugom, a ne za sebe (po sebi), zahtevao je "neprijatelja koji je stalno prisutan i koji stalno pretilo i razara". Jevreji su predstavljali "provereni zaverenički model", davno proklamovan u brojnim antisemitskim pamfletima, model koji su vremenom poprimali i drugi etniciteti balkanskog grotla.

Literatura

- Chouraqui, A., *Židovska misao*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982. *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd 1992.
- Goldberg, D. i Rejner, Dž., *Jevreji: istorija i religija*, Clio, Beograd 2003.
- Jovanović, N., "Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske nezavisnosti", u: *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1992.
- Kuburić, Z., *Vera i sloboda: verske zajednice u Jugoslaviji*, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad 2002.
- Lebl, Ž., *Do konačnog rešenja - Jevreji u Beogradu*, Čigoja, Beograd 2001.
- Morison, M. i Braun, S., *Judaizam: svetske religije*, Čigoja, Beograd 2001.
- Paunović, M., *Beograd: večiti grad*, BIGZ, Beograd 1968.
- Perić, M. i Stanić, S., "Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka", u: *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1992.
- Popović, D., *Beograd kroz vekove*, Turistička štampa, Beograd 1964.
- Verber, E., *Uvod u jevrejsku veru*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd 2002.
- Vujović, B., *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Draganić, Beograd 1994. *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1992.

²¹ TV B92, 24. 2. 2005.

²² U saopštenju koje je dato u javnost 4. 2. 2005. godine pod nazivom "Danas Jevreji - ko je sledeći", od države se traži precizan zakon protiv diskriminacije svake vrste, kao i aktivno sprovođenje politike tolerancije, a od medija da poštuju etičke standarde profesije. Potpisnici ovog saopštenja su osam nevladinih organizacija: Fond za humanitarno pravo, Građanske inicijative, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Inicijativa mladih, Komitet pravnika za ljudska prava, Žene u crnom, Centar za kulturnu dekontaminaciju i Beogradski krug.

Srđan Barišić
Beograd

Summary

Jews in Belgrade

Jewish community in Belgrade has shared the bitter history of our capital city, and its historical position displayed the position of our society on the international scale, and on local daily-politics field, as well. For Jews, Balkan was often a good shelter for numerous pursuits, but, also, it was a nest for those who pursued them. During the numerous migrations, from Iberian peninsula, till the settlement of Izrael, Jews were often travelling through Balkan. Some stayed, some kept travelling on, but certain number of them stayed here forming not numerous, but significant ethnic and confessional group. Today, Belgrade is pale dot on the map of dispersed Jews, and they are hardly noticeable. In this article we shall try to point out only the few causes which influence the bad position of Jewish community in Belgrade.

Key words: *Jews, Belgrade, migrations, position of Jewish community*

